

RESSENYES COLLECTIVES

Dossier Dante i Llull

ALBERT SOLER I SIMONE VENTURA

Universitat de Barcelona / SLLF – Queen Mary, University of London
albert.soler@ub.edu, simoneve74@gmail.com

D. A. (2013): Diversos autors, «Dossier Dante i Llull», dins *Quaderns d'Italilà* 18, ps. 15-178.

Com en altres casos de «parelles exemplars», per exemple Boccaccio i Chaucer, l'associació entre Dante i Llull és immediata. Tanmateix, allò que fa els membres de la parella instintivament propers —l'ambició universalista, el fet d'ésser tots dos *scribae dei*, d'ésser contemporanis, i de construir l'obra respectiva al voltant de problemes similars—, com subratllen Lola Badia, Raffaele Pinto i Elena Pistolesi, curadors del «Dossier Dante i Llull», xoca amb la diversitat de vocació, de missió i amb les respostes diferents a uns mateixos problemes. Només un recull específic sobre els dos autors, tot i els límits imposats per la dificultat de la tasca, podia obrir als especialistes un camp d'estudi comparatiu que s'anuncia tan fascinant com necessari.

Els assaigs d'aquest Dossier sobre Dante i Llull es segueixen *alternatim*, cadascun concebut com a resposta al precedent. Tot i conservant la independència recíproca, les diferents «veus» implicades (quatre per a Dante i quatre per a Llull) examinen les relacions de Dante i de Llull amb la gramàtica, la retòrica, la filosofia, la política. Expressat d'aquesta manera, tot sembla net i senzill. No ho és. Perquè, tots ho sabem, gramàtica, retòrica, filosofia i política no són categories que es deixin reduir a una entrada de glossari de poques ratlles, ni en Llull ni en Dante. Per tant, l'estructura en quatre parts d'aquest Dossier no imposa una lectura seqüencial de les contribucions sinó que permet experiments de lectura transversal. Això pressuposa una solidaritat entre les parts que fa d'aquest «recull» un «llibre» veritable, amb la seva coherència macro i micro-estructural.

En Dante, política i poesia són dues cares de la mateixa moneda: no es pot entendre la reflexió militant (per exemple al *Convivio* i al *De vulgari eloquentia*) sense la transfiguració profètica (a la *Commedia*), ni l'obra en vers sense la re-

flexió metalingüística a la prosa (com demostren Raffaele Pinto, «La Grammatica in Dante» p. 15-44; i Marcello Ciccutto, «La parola che salva: per un ritratto di Dante», p. 65-78). A partir de la *Vita Nova*, la reflexió metalingüística i meta-poètica esdevé projecte polític de promoció del *volgare* i de legitimació de la literatura en prosa i en vers escrita en italià (Ciccutto). Si per a Dante «la tecnica [és a dir l'estil] è qualcosa dell'ordine sacrale» (Contini, citat per Ciccutto, p. 67), la via per fer que paraula, virtut i Gràcia divina es confonguin l'una amb l'altra fins al punt de no poder-se destriar, llavors la llengua deixa de ser matèria d'escola i es fa problema total. Per això els dos primers treballs del Dossier, el de Raffaele Pinto i el de Marcello Ciccutto, són dedicats, respectivament, a la gramàtica i a la retòrica en Dante.

En l'organització del Dossier, els temes, des de la gramàtica i la retòrica fins a la filosofia i la política, podrien fer la impressió d'una disposició progressiva, des del particular o bàsic —la gramàtica, «la più elementare di tutte le scienze» (Ciccutto, p. 78)—, fins al més general —la filosofia i la política. Una lectura d'aquest tipus és il·lusòria. En el cas de l'obra dantesca, el problema del *volgare* és plantejat sempre des de la relació, especular i polar a la vegada, poesia / política. Per exemple, la poesia, «la principale delle istituzioni del linguaggio umano», apareix, en virtut de l'autoritat que, de dalt a baix, aquesta projecta sobre el *volgare*, fonament de la societat civil al *Convivio*, i instrument per a la unificació nacional al *De vulgari eloquentia* (Pinto, p. 44).

No falten, al Dossier, els problemes «clàssics» del dantisme. La relació entre *Vita Nuova* XXV, *Convivio* i *De vulgari* (Pinto); els cants XXVI de la *Commedia* (Ciccutto); el problema de l'(a)sistematicitat del pensament dantesc al *Convivio* (Juan Varela-Portas de Orduña); la «conversió» del güelf Dante al gibel·linisme (Enrico Fenzi). Un dels elements que donen coherència interna al volum és que en les diverses contribucions es comenten sovint els mateixos passos del *corpus* dantesc, tot i que sempre des de punts de vista diferents. Per exemple, Varela-Portas de Orduña llegeix el *Convivio* com a «auténtico programa de “sacralización civil”», on la filosofia és activitat social i expressió de la saviesa eterna (p. 99). Ara bé, aquest mateix programa, Dante el vol realitzar a través del vulgar: el *sole nuovo* que en forma poètica permetrà, horitzontalment, «cementare la società» (com vol Pinto, p. 51, i també p. 33 i 49) i, verticalment, trobar el camí cap a «una *poësis* volgare la cui forza salvifica» està en el procés que porta Dante a inventar la forma de la perfecta correspondència entre paraula i *Grazia*: la *Commedia* (Ciccutto, p. 66).

Raffaele Pinto i Marcello Ciccutto es concentren en la relació entre llengua i poesia en Dante. Pinto (sobretot p. 25) torna sobre la qüestió de les fonts del discurs dantesc a propòsit de la *grammatica*, i situa el comentari tomista al *De interpretatione* d'Aristòtil a la base de la reflexió metalingüística des del *Convivio* i el *De vulgari* fins a la *Commedia* (Pd XXVI) (sense oblidar autors de literatura vulgar de fora d'Itàlia, rellevants per a la comprensió de la cultura europea entre edat mitjana i renaixement: Vincent de Beauvais, Alfons X, Castiglione, Boscán).

Dante com a «filòsof» del llenguatge és el tema de la contribució de Ciccuto. La llengua, en primer lloc mitjà d'expressió humana, esdevé progressivament en Dante «lloc» de l'especulació teològica. Ciccuto estudia aquest procés en els cants XXVI de les tres *cantiche* de la *Commedia* i a través de l'entramat de referències que en els tres cants es fan a la poesia dei *dolci detti*: als mestres de Dante, Guittone, Brunetto, Guinizzelli i Arnaut. Tot i ser el més antic, Arnaut Daniel és el que mostra a Dante com salvar la passió amorosa de l'experiència de les *rime* «indiriz-zandola verso un'affettività spirituale molto più complessa» (72). Segons Ciccuto, a *Paradiso* XXVI, la paraula poètica adquireix «consistenza sì ma immateriale» (p. 77): paradoxa que indica com al final del *poema sacro*, al moment on la passió sensible cedeix a la transcendència de la fe («al *credere* e non più al *vedere*», p. 78), la llengua de Dante, que abandona així la teoria del *volgare illustre*, segueix el model (*humilis*) de l'escriptura bíblica.

Als últims dos assaigs del Dossier, es reflexiona sobre el Dante de l'exili. Juan Valera-Portas de Orduña se centra en el *Convivio* IV, el tractat dedicat a la qüestió de la noblesa. El pensament dantesc es forma de manera complexa, sovint incoherent, per capes successives on biografia, cultura i, sobretot a partir de l'exili, geografia, juguen un paper tan important com difícil de determinar. Amb l'ajuda de sòlids coneixements de filosofia medieval, i recurrent a la categoria gramsciana i althusseriana de «inconsciente ideológico sacralizado feudal» (= «la idea que el mundo es una huella de Dios», p. 94), Valera-Portas de Orduña glossa el *Convivio* en el marc del desconcert que les transformacions socials, econòmiques i polítiques del món *comunale* dels segles XIII i XIV va produir en Dante (i els seus contemporanis): els *nouveaux riches* de la manufactura i del comerç, les corporacions, la pèrdua de poder per part de l'antiga «casta» que havia dominat fins llavors la vida urbana, l'explosió municipalista amb la consegüent violència i pèrdua de la pau i de la unitat al cor de la cristiandat. Per a Valera-Portas de Orduña aquest desconcert va ser l'obstacle més important per a l'elaboració d'una filosofia que renunciés d'una vegada a l'idea teofànica del món.

Convivio IV és evocat també per Enrico Fenzi a *Dante ghibellino. Note per una discussione* (p. 127-56). Tot i l'humil subtítol (*Note per una discussione*), Fenzi intenta aclarir un dels punts més difícils de la biobibliografia dantesca. Davant la posició clarament a favor de l'imperi del *Purgatorio* i del *Paradiso*, els crítics no han deixat de qüestionar-se sobre el silenci a propòsit d'aquesta institució que caracteritza l'*Inferno*. El problema no és menor: adoptar una hipòtesi o una altra té conseqüències sobre tots els constituents del «sistema»: datació, ideologia, comprensió del text. Resumint i simplificant, Dante era güelf de la part blanca, defensor de la independència de Florència d'una influència excessiva del Papa sobre la ciutat. Els *guelfi neri*, en canvi, que, als primers anys del 1300 s'havien fet amb el poder a la ciutat de Florència, eren partidaris d'una aliança estreta amb el bisbe de Roma. Amb l'exili, la posició de Dante es torna difícil, insostenible. Segons la reconstrucció de Fenzi, als anys 1304-1308 Dante, decebut pels seus, i amb el dolor que li provocava la idea d'haver deixat la ciutat potser per sempre,

encara esperava poder tornar a Florència. D'aquesta fase, ben aviat superada, com demostren el *De vulgari eloquentia* i el tractat IV del *Convivio* (per a Fenzi, posterior al tractat lingüístic), n'és testimoni *Tre donne intorno al cor mi son venute*, cançó al·legòrica sobre la justícia no citada al *De vulgari* i exclosa del *Convivio* (tot i que és molt possible que Dante hagués pensat incloure-l'hi). El problema ve de la incompatibilitat ideològica i cronològica entre l'esperança d'un seu retorn a Florència, suggerida per *Tre donne*, i l'actitud radicalment oposada que es desprèn d'un famós pas del *De vulgari eloquentia*: I xii 3-5 (p. 128 i seg.). Aquí, Dante, abans de parlar del sicilià il·lustre, elogia sense ambigüitats i amb entusiasme Frederic II i el seu fill Manfred. La relectura dels textos que són clau per a aquesta qüestió, de les *rime* doctrinàries, *Le dolci rime* i *Poscia ch'amor*, al tractat llatí, al IV del *Convivio*, i finalment al cant XV de l'*Inferno* (i per tant amb una reflexió sobre el paper de Brunetto en l'economia de l'*opera* dantesca), porten Fenzi a concloure: 1) que la cançó *Tre donne* és, tot i que de molt poc, anterior a la composició del *De vulgari*; 2) que el *De vulgari eloquentia* i el IV del *Convivio* són el fruit d'una reflexió lingüística i política ja dramàticament condicionada per la certesa que mai més no tornaria a Florència; 3) que, malgrat el silenci, la idea que a l'*Inferno* Dante volgués oblidar o amagar la seva creixent inclinació gibel·lina s'ha de matisar i corregir, a la llum del fet que «una siffatta definitiva condanna della Firenze comunale [Inf XV 61-3] e del suo ideologo [Brunetto] è in re una aperta professione di anti-guelfismo» (p. 151).

S. V.

A les Jornades Dante i Lull, l'estudi de les idees gramaticals de Ramon va correspondre a Elena Pistolesi. El seu treball té la virtut de fonamentar-se en el corpus de textos lul·lians que tracten de la primera de les arts del trivi, que reproduceix en forma de taula en apèndix de la seva contribució, ps. 62-64: *Doctrina pueril* (1274-76), *Taula general* (1293-94), *Arbre de ciència* (1295-96), *Lectura Artis quae intituletur Brevis practica Tabulae generalis* (1304), *Ars generalis ultima* (1305-08), que és on es produeix el desenvolupament més extens, *Ars brevis* (1308) i *Ars mystica* (1309). La gramàtica és l'única de les arts del trivi que no mereix l'atenció de Lull en forma de monografia que posi les bases de la seva renovació artística, és a dir, d'acord amb els pressupòsits de l'Art. En canvi, la retòrica, a la *Rhetorica nova* (1301), i la lògica, a la *Logica nova* (1303), sí que mereixen aquesta atenció renovadora. Tanmateix, Lull parla de la gramàtica de manera dispersa i puntual al llarg de la seva obra.

L'estudi diacrònic acurat d'aquests textos, que Pistolesi vincula amb la filosofia lul·liana del llenguatge —igualmente dispersa—, posa de manifest un fet que, encara que pugui semblar obvi, és una dada indefugible: Lull no demostra, en cap moment de la seva prolongada producció, una preocupació per construir un discurs articulat sobre la gramàtica. Lull es fa ressò de les discussions coetànies

sobre l'*status* de la gramàtica com a art —en el seu vessant normatiu i retòric—, o com a ciència —en el seu vessant de recerca lingüística capaç de descriure l'estructura comuna a totes les llengües, que és el que desenvolupen els gramàtics *modistae*—, però no aniria més enllà: «Ai seguaci di una concezione aristotelica della scienza, da cui discende anche l'autonomia della grammatica, Llull contrappone i principi generali, comuni e fondanti di ogni sapere» (p. 61). Descarta, per tant, la hipotètica influència dels *modistae* en Llull que hom ha volgut defensar. Llull concep la gramàtica com a disciplina propedèutica o com a utòpica possibilitat d'unitat lingüística dels humans. La il·lustració més completa de la gramàtica i de les seves parts que es troba a l'*Ars generalis ultima* no conté, en cap cas, una reivindicació de l'autonomia de la gramàtica com pretenien els gramàtics especulatiu, que, d'altra banda, hauria estat contrària a la concepció de l'Art com a fonament comú de totes les ciències.

Lola Badia es va ocupar de la teoria retòrica en Llull, a partir de l'anàlisi de la *Rhetorica nova* (1301), i també de l'obra literària que Ramon havia escrit abans, des de 1271, que és la major part i la més significativa; especialment se centra en la ficció al·legòrica que trobem als capítols 354, 355 i 356 del *Llibre de contemplació* (que va precedida d'una exposició teòrica als capítols 352, 353 i 357), i en l'autocomentari que fa al *Dictat de Ramon* (1299-1300). En la teoria i en la pràctica de la retòrica i de la literatura, Llull és sempre fidel als plantejaments missionals que informen tota la seva obra i que són la raó última de l'Art: la retòrica lul·liana defensa la bellesa de l'eficàcia comunicativa en pro de la causa de la fe, i la literatura lul·liana procura dur a terme aquest objectiu per tots els mitjans possibles i conduir el lector, del coneixement sensible, a l'intel·lectual. Entre teoria i pràctica, per tant, hi ha una congruència total; en resulten, però, una nova retòrica i una nova literatura que són tan originals com desconcertants respecte de les tradicions coetànies.

Michela Pereira —a qui va correspondre parlar de la filosofia i Ramon Llull— fa una lectura succinta i alhora aprofundida del *Liber de ascensu et descensu intellectus* (escrita a Montpeller el 1305), una obra filosòfica enciclopèdia adreçada a laics que anhelaven accedir al coneixement científic. Llull, que és un laic molt conscient de la seva posició intel·lectual peculiar i innovadora, té la voluntat de proporcionar a aquests homes inquiets —com ell mateix— un veritable «discurs del mètode» que els permeti adquirir una formació de l'intel·lecte apropiada per a la filosofia i, encara més, per a l'Art, que actua com a paradigma general de totes les ciències. La contextualització de l'obra que fa Pereira, tant dins la trajectòria vital i intel·lectual de Llull com en l'ambient universitari de Montpeller, resulta essencial per entendre correctament l'obra. El *Liber de ascensu et descensu intellectus* s'estructura en tres escales: la dels 9 *subiecta* —pedra, flama, planta, lleó, home, cel, àngel, Déu—, que representa l'entera realitat; la dels 12 *vocabula scientiarum*, amb què s'analitza cada un dels 9 *subiecta*: acte, passió, acció, natura, substància i accident, simple i compost, individu, espècie, gènere, ens; finalment, la dels 5 graus d'adquisició de la consciència —sensible, imaginable, dubtable, creïble, intel·li-

gible—, en què es produeix el procés cognitiu ja que, de fet, l'obra es desenvolupa com un examen minuciós d'aquest procés.

La política en Llull va córrer a càrrec de Josep M. Ruiz Simon. És sabut que Llull va dedicar dues obres, el *Liber de consilio* (Montpeller, 1304) i l'*Ars consilii* (Tunis, 1315), a l'art d'aconsellar; Ruiz Simon, tanmateix, remarca que hi ha una tercera obra lul·liana dedicada al tema, encara que centrada en el mal consell, el *Llibre de les bèsties*. Partint del *De officiis* de Ciceró (I, 12, 41), fa evident que és del tot natural que Ramon tracti de la part més fosca de la política, de la força i del frau, en el llibre setè del *Fèlix*, que es dedica als animals; i que ho faci en forma de faula i en el marc de la tradició dels miralls de príncep com el *Secret dels secrets*, el *Calila i Dimna* —que Llull coneixia tan bé— o el *Llibre del Sidrac*.

Sobre l'art de governar, el *Llibre de les bèsties* es limita a subratllar dues idees bàsiques que es plasmen en el desenvolupament de la trama: el rei ha de saber regir-se a ell mateix i ha d'envoltar-se de bons consellers. L'obra explica el cas del rei Lleó, capaç d'assolir el poder per la força, però incapaç de mantenir-lo perquè no sap contrastar la *maestria* i la hipocresia amb què l'acaba dominant Na Renard, l'astut conseller; el rei demostra ser presa dels vicis de la ira, la intemperància i la luxúria i, en conseqüència, esdevé progressivament més estult. D'aquesta manera, el *Llibre de les bèsties* il·lustra, en negatiu, la via que mena indefugiblement a la injustícia i ensenya més sobre la manera d'evitar l'engany que no pas sobre la d'exercir el govern.

El príncep té necessitat de conèixer aquest cantó fosc de la política, la violència i el frau, tant com de conèixer els mecanismes del bon govern, i Llull la retrata en forma de mirall realista i pragmàtic i plantejat en clau naturalista —els animals com a mirall de la bestialitat humana.

Ruiz Simon desenvolupa de manera suggeridora i brillant aquesta interpretació del *Llibre de les bèsties* i la posa en relació amb la *Commedia* de Dante —especialment amb l'episodi de Guido de Montefeltro al cant XXVII de l'*Inferno*— i el capítol 18 d'*El Príncep* de Maquiavel.

Les quatre contribucions lul·lianes a les Jornades Dante i Llull es completen, en el volum de *Quaderns d'Italìa* que les acull, amb un article d'Emanuela Foggetta sobre l'*Arbre de filosofia d'amor* (1298), que fa una lectura detallada de l'obra bo i remarcant el paper de l'al·legoria de l'amor desenvolupada a partir d'una tradició literària comuna a Dante i Llull i que té el seu referent en el *Roman de la rose* de Guillaume de Lorris i Jean de Meun.

A. S.